

ՀԱՆԴԻՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ՔԱՌԱՍՆՈՒԵՐԿՐՈՐԴ ՑԱՐԻ

1928

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ

ՑԻԱՐ ԿԱԼՈՒՄՑ ԿԻԼԻՔԵՆԿԵԱՆԻ ՆՊԱՍՏԱԿ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

HANDES AMSORYA

Zeitschrift für armenische Philologie

Zweiundvierzigster Jahrgang

1928

Herausgegeben mit Unterstützung des Herrn Galust Güldenklau

Wien

Mechitharisten-Buchdruckerei

* տալ ձեռով, սրից տալ-ուկ, որ նշանակում է թաց եւ տալիւթիւն — թացութիւն: Տալուկ բառի կաղծութեան համար համեմատիր ֆնուկ, փսնուկ, որ հանգիստում ենք ժողովրդական Լրդի մէջ:

Դեռ ֆնուկ էր. փսնուկ էր իմ եայր:

որ այդ բառերը նշանակում էր դեռ քնած էր, քրտնած էր իմ հարը: Ուրեմն տալուկ — նշանակում է թաց ելում, թրջում:

Թալ արժատի * քալ-ան ձեւի պէս տալ արժատն եւս պէտք է որ ունեցած լինի * տալան մի ձեւ, որ պիտի նշանակէր տալ անող, այսինքն թրջող, թաց անող: Իսկ այդ * տալան ձեւը վերի կարգով պիտի դասնար * տալան, սրից վերջին ձայնաւորի սղումով — * տալն, իսկ սրանից — տալն, որ է տօն:

Այսպիսով մեր տօն բառի նախաւոր իմաստն էր տամ անող, կամ որ նոյն է՝ թամ անող, այսինքն անձրեւ, թօն:

Տօն բառի այս հին իմաստը տարրինակ չի թաւայ եթէ նկատենք, որ լեզուն շատ հին Երևույթ է, ամէնից յետամնաց վայրերի ցեղերն անգամ այսօր խօսել գիտեն: Քաղաքակրթութեան երեք հին շրջաններում — սրտարդական, հովուական եւ երկրագործական — անձրեւը միշտ խանդարած է մարդկանց աշխատանքը, բռնադատած է իր սրջի, հիւրի կամ խրճիթի մէջ անդարձ ու պարտալ նստել: Այսպիսով սրտարդի աշխատանքը անձրեւին պէտք է ընդհատուէր, որովհետեւ քօն էր, տօն էր, այսինքն թամ անող կամ սամ անող էր գալիս վերից: Մեր տօն բառի յատկանքն համարժէքը *feriae* ընդհանրապէս նշանակում է աշխատանքի ընդհատում, հանգիստ, պարագ: Երբ անձրեւ էր գալիս հին մարդը հարկադրաբար մնում էր անդարձ, պարագ: Երբ կեանքի զարգացման հետեւանքով կամովին ստեղծուեցան անդործութեան, աշխատանքի ընդհատման, պարագութեան օրեր, այսինքն տօներ — այս նոր երևույթը որակաւորում հին բառով, որ է տօն: Թէ ինչո՞ւ տօն եւ ոչ քօն սա մի խնդիր է, որ զմուտ է լուծել. սրովհետեւ դեռ հաստատապէս յուժնուած չէ թէ արդեօք ք ձայնի մերկացումն է ան թէ տ ձայնի թաւացումն է քն: Այսինքն քօն բա՞ն է հնագոյն կերպարանքը տօն բառի թէ տօն բառը՝ քօն բառի: Այս կարգի բառերի ցեղակցութիւնը հաստատել — արդէն նշանակում

է ստուգարանել: Մնացածը մի խնդիր է, որ ընդհանուր լեզուագիտութեան կը վերաբերի:

Այսպիսով ինչպէս տեսնք տօն եւ քօն նոյն բառի տարբեր ձեւերն են եւ երկուսն էլ նշանակում են անձրեւ: Նրանք, որ համեմատական բառաբերք ունին՝ կարող են որոնումներ կատարել այս ուղղութեամբ եւ տեսնել թէ արդեօք տօն նշանակող օտար բառերը սրեւէ կապ ունին՞ անձրեւի հետ: Եւ հնարաւորութիւն չունի՞մ այդ աշխատանքը կատարելու:

Ն. ԱՂԱՆԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԴՐՈՋԵԱՆԻ ԿՈՐԻՆԻ ԾՈՐՋԸ

«Հանդէս Ամսօրեայ»ի մէջ, 1927, Թիւ 9, պ. Ֆնուկեան հաճել է պատասխան գրել մեր գիտադութիւնների աթիւ, ապուած նոյն հանդէսում:

Պ. Ֆնուկեան մի գիւտ է արել, Կորինի մի հատուածի մի նոր մեկնութիւն: Որպէս տալացոյց, որ ինքը ճիշտ է հասկանում յիշեալ հատուածը, կոչ էր արել Փոքր-Կորինի եւ Ագաթանգեղին, որ սրանք եւս իրեն իրեն թէ համամիտ են: Ահա՛ իր յայտարարութիւնը, «Փոքր-Կորինի եւ Ագաթանգեղ յանկարծահատով մահ չեն հասկանար»:

Արդ մենք ցոյց տուինք, որ այս կոչում մի յանրաւի է, ոչ Փոքր-Կորինի եւ ոչ Ագաթանգեղ պ. Ֆնուկեանի գործին վկաներ չեն: Կարծեմ, պարզ է խնդիրը:

Բայց տեսէ՛ք, ինչպէս է թիւրում հարգը պ. Ֆնուկեան տեսլով, որ մենք զբաղւում ենք Կեղծ-Կորինով, փոխանակ հարագատի, «Իրր ուղիղը գերադասելով», այլ եւ ուղում ենք սրպէս թէ «Կեղծ-Կորինով ուղղել հարադատը»: Մտքի այս խառնուրդն երեւի չէ ընտրի միշտ անգամ պ. Ֆնուկեանի նման բանասէրին: Հակառակորդին հասկանալը եւ իր սասածը յիշելը առաջին եւ տարրական պահանջն է ամէն մի վէճի, տանց սրի վէճն իսկ դառնում է ժամավաճառութիւն: Սրանով պ. Ֆնուկեան կրկնակի մեղանշում է, զրոյարտելով նախ Կեղծ-Կո-

րիւնին եւ Ագաթանդեղի եւ յետոյ մեզ: Խնդիրը բնու այն չէ, թէ ինչպէս է վերաբերում Փոքր-Կորիւնը հարազատին: Ասելին կ'աւանդ նրա վերաբերումը մեզ համար բոլորովին պարտադիր չէ: Հարցն այն մասին է, թէ Կեղծ-Կորիւնը իրաւ կ'սպանակի՞ց է ու: Ֆնտղեանի բմրոնումին, ինչպէս վերջինս հաւատացնում է, թէ սա սխալում է իր կոչումով: Յոյց տուինք, որ սխալում է: Ուրիշ ոչինչ: Նկատել էինք, որ Փոքր-Կորիւնի մէջ կան խօսքեր, որ դուրսէ ստորդել են ու: Ֆնտղեանի ուշադրութիւնից, խօսքեր, որ վկայում են, որ «յանկարծաւոր»ով Վահանի մահն է հասկանում: Պ. Ֆնտղեան տարկում է, որ այս խօսքերը Փոքր-Կորիւնի «ընդմիջարկութիւն» են, մտաւնալով, որ կարեւորն հէնց այդ է, որ պարզում է մեզ Փոքր-Կորիւնի բմրոնումը: Այդ բմրոնումը ընդգէծ է ու: Ֆնտղեանին եւ ուրեմն, անարդար դարձնել է կատարում ու: Ֆնտղեան, երբ յայտարարում է որ Կեղծ-Կորիւնը նման է մաւծում: Մենք չենք, որ դիմում ենք Փոքր-Կորիւնին մեր տաճար հաստատելու համար, այլ ինքր ու: Ֆնտղեան եւ մենք Փոքր-Կորիւնը քննելով, չենք ուզում հարադատ Կորիւնը ուղղել, այլ ուղղել ու: Ֆնտղեանի սխալ կոչումը: Առանձին նորութիւն չէ հարկաւոր որ հասկացուի այս պարզ ճշմարտութիւնը:

Սակայն ու: Ֆնտղեան թիւրեւով հարցր, զարմանում է, որ մենք Վահանին սուրբ ենք համարում: Դարձեալ, նախ մենք չենք սուրբ համարուր, այլ Փոքր-Կորիւն: Եւ երկրորդ՝ ինչո՞ւ է ու: Ֆնտղեան զարմանում: Երբովհետեւ, Վահան «աշխարհիկ հոգեւոր է եւ կրքերով զլոծեալ մարդ էր»: Հարապատ Կորիւնը համարում է Վահանին «այս պատուական եւ երկիւղած» եւ ուրեմն հնարաւոր էր, որ մահից յետոյ սրբանաւ, քանի որ այդ ուղին բաց է ամէն մի բարեպաշտ քրիստոնէի համար: Կեղծ-Կորիւնը, որքան եւ սպէս եւ խեղճ ու: Ֆնտղեանի աչքին, կարող է իր կողմէն հարցնել ու: Ֆնտղեանին, ինչպէ՞ս է որ մեղսալից Վահանը, «սրմէ սրբութեան բոլոր այնքան քիչ կը բուրդէր» հանդիսանում է քրիստոնէայ աշխարհի հովանաւոր, Սահակ եւ Մաթթոյ սուրբ հայրերին փոխարինող: Փոքր-Կորիւն իրաւամբ կարող է նախատել ու: Ֆնտղեանին, որ իր աչքի գերանը ուղղում է սրբիչի աչքը խաթել:

Նման սխալ էր գործել նոյն բանասէրը եւ Ագաթանդեղի նկատմամբ, որան եւս ոտու վկայութեան կոչելով: Ագաթանդեղ յարմարեցրել է Վահանի հատուածը Տրդատին, յանկարծաւոր բառը փոխարինելով յանկարծաւորով: Գիտակցական փոխութիւն է, համաձայն իմաստին:

Պ. Ֆնտղեան յայտարարում է որ այդպիսի բառ չկայ եւ որ զրջադրական սխալ է փոխան յանկարծաւորով: Անհիմն ենթադրութիւն: Նախ այդպիսի բառ կայ: Ագաթանդեղին իսկ աւելի տեղ դործ է ամուսն նոյն բառը՝ «ուրախութիւն եղեւ եւ լինի ընդ անկարծաւոր դարձ կենացն» (ԾԶ., էջ 243): Երկրորդ՝ Ագաթանդեղի բազմաթիւ ձեռագրերից եւ ոչ մէկը հիմք չեն աւելիս այդպիսի սրբադրութեան: Էջմիածնի դիտական հրատարակութիւնը պահել է յանկարծաւոր ընթերցումը եւ իրաւամբ: Խուսափելու է ինքնակոչ ուղղումներից: Սրբադրութիւնն եւս իր հիմքերն ունի եւ բաւական չէ մատր ճակատին դնել եւ կամայականութեան զաշտ բաց անել: Անցնենք այժմ հարադատ Կորիւնին:

* * *

Ասել էինք որ ու: Ֆնտղեանի մեկնութիւնը Վահանի հատուածի անուսն է անում ինչ ինչ քերականական անհարթութիւնների: Պ. Ֆնտղեան մեզ պատասխանում է, որ մեր նկատաւորութիւնները այլ բան չեն եթէ ոչ «թիւր հայերէնագիրութեան փունջ»: Եւ այս քաջ հաշտութեամբ վորձում է ցրել մեր սխալները, կարելի է տեսլ, թերաւարժ մարտկի կայտառութեամբ:

Նախ՝ նկատել էինք, որ ու: Ֆնտղեանի մեկնութեամբ «բարեպաշտարարին Վահանայ» սեռական հորովը դառնում է անուն բայի, որ քերականական անհեթեթութիւն է:

Տեսէ՛ք, ինչ է պատասխանում ու: Ֆնտղեան. «մեր միտքը չէ եղած բնաւ աւերադատասիրութիւն ընել՝ գիտականանալու բնթերցման ենթարկուած յոգւածի մէջ մատնանիւ անել օրինակներ նոյն ինքն Կորիւնի եւ յոյց տալ թէ սովոր է «այլ, իսկ» շաղկապներէ անմիջապէս ետքը սեռական ինքնութիւնը դնել անուր»:

Բայց տեսնելով, որ անդէտի հետ զործ ունի, «հարկադրուած է մէջ բերել իրր ապացոյց սա օրինակները. «իսկ Պապուս[ի] (իր ուղղումն է) ի մտի եղեալ էր», եւ «այլ

որոշին Պաւլոսի շարեքառասանեքումբք թրոյ-
թովք պատմէ»:

Որքան եւ մեզմ լինել կամենանք, բայց
ստիպուած ենք առել, որ քերականական
խտկութիւն է կարծել, որ որեւէ չաղկապ
կարող է սնունդ բաշխել փոխել սեռական հո-
րովի: Կորնելի էր բութեամբ անցնել այս
սրբապան, որպէս մի անդրոյ՝ սալթաբաւ,
մի տեսակ *lapsus amoris*:

Բայց ստիպուած ենք յիշեցնել, որ նրա
մտանշանք սեռական հարաբերութեան կողմ
չունեն նախընթաց չաղկապի հետ, այլ կա-
խում են անցնել դերբայից համաձայն որոշ
քերականական երեւոյթի, որ յարմար տիրո
լինի նաեւ պ. Ֆնոպլեանին: Երբ ստորա-
դեալը արտաքայտուած է անցնել դերբայով
կամ աներեւոյթ եղանակով՝ ենթական կարող
է դրուել սեռական հարաբերութեան, կամ պահել
ուղղականը: Կորնելի հաւատարմութիւն է այս կա-
նանին: Այսպէս Կորնելի գրում է. «վանն
որոյ երոմեղայն հայեցեալ . . . դառնայ»:
«Ձայն տւածն լնկալեալ ի տեսնէ երանելի
առաքելոցն . . . իսկ Հաբելին պայն լուեալ,
փութանակի հառանէր»: «Իսկ աշակերտա-
սէր վարդապետին դոտարեայ ընդ իւր յեր-
կոս բաժանեալ . . . կարգէր» եւ այլն,
զրեթէ մո՛լն մի էջում պատահում են նման
դարձումներ: Միեւնոյն ժամանակ պահում
է երբեմն ուղղական ձեւը՝ «իսկ ցանկայի
տեսնն եղբայրն Յակոբոս զհամաւրէն իսկ
զգանցն որպոյ հանդերձ որբաւէր տերութիւն
յարմարակ տոեալ ի թղթի իւրում տաէ» եւ
այլն:

Պ. Ֆնոպլեան բերում է երկու օրինակ,
մէկը նախադէս որբաւորելով առանց որեւէ
անհրաժեշտութեան: Տարազիւրն ունի՝ «իսկ
Պաւլոս ի մալ եղեալ էր», Ֆնոպլեան ուղ-
ղում է «Պաւլոսի»: Մէկը թէ միւսը «իսկ»
հետ կողմ չունին եւ կախում են «եղեալ էր»
բաշխից:

Երկրորդ օրինակն է՝ «Այլ որբոյն Պաւ-
լոսի շարեքառասանեքումբք թղթովք պատմէ
զիւր տառաքելակիցս եւ նիդակակիցս եւ որբա-
խտակիցս իւր տանէ»: Պ. Ֆնոպլեան, որ
որբաւորութեան ատանձին տեսնուած, յու-
րանում է նկատել, որ այս նախադասութեան
մէջ երկու գիծորոշ բայերից մէկը պէտք է
անցնել դերբայ լինի, համաձայն լեզուի
կանոնադրութեան եւ Կորնելի սովորու-
թեան: Այսինքն պատմէ սխալ ընթերցում

է, փոխանակ պատմեալ (երեւի պատմել
զրեթելից սխալ արտադրուած): «Այլ
Պաւլոսի պատմեալ . . . տանէ», կանոնադր
ձեւ է, որ պատահում է Կորնելի գրեթէ
խրաքանչիւր էջում: Ուրեմն, ի՞նչ մնաց պ.
Ֆնոպլեանի «զրեթելակիցս», որ առա-
ջին անգամ զլայել էր անել եւ միայն յետոյ
հարկադրուած տնում է:

«Քարեացադարս» բառն եւս մի ասիւթ է
պ. Ֆնոպլեանի համար փայլելու իւրովի
յատկութեամբ:

Դուրս է գալիս, որ այս բառը «անորո-
շարանական» կերտուած է, որ ունի իր
«զաղանիքը» եւ արդոյ լանտաէր փորձում
է լսածէլ ասեղծուածը, կոստ ու կոյան
կտրելով այս անգամ եւս Կորնելի գլխին:

Պ. Ֆնոպլեան գիտէ, որ Մակարայեցուց
գրքի թարգմանիչը Կորնելն է, գիտէ, որ
այս գրքը թարգմանելիս Կորնել կարծել է
շարեքառարս «վայելոյ» բառը, «զամե-
նայն չարեացադարս զմենեկաւս արձակել
ի սրբաւոց»: Յետոյ երբ սկսել է Մալթոյի
կանգը գրել, Կորնել թիւել է բարեացա-
դարս «անշուքս եւ անորամաքանական»
բառը, շարեքառարս-ի կադադարին վրայ
ձեւելով: Ասել է թէ Կորնել, որին բաջ հայ-
կորան է անուանում պ. Ֆնոպլեան, վսեմ
սնով, աւելի տկար էր հայերէնի մէջ, քան
պ. Ֆնոպլեան:

Չէ, այս բարբր սին ենթադրութիւններ
են, տնհիմն եւ անուղի: Պ. Ֆնոպլեան, որ
չի յայտարարում որբայրելու Պաւլոսի Պաւլո-
սի, անուղի եւ սխալ, յուրանում է նկա-
տել, որ շարեքառարս բառն ինքն թիւր
ընթերցումի արդիւնք է: «Ձամենայն չա-
րեացադարս զմենեկաւս» ուղղելու է
«զամենայն չարեաց պարս զմենեկաւս»,
«զամենայն չարեացադարս» լեզուական
անհեթեթեան է, որ չի արտաքայտում
այն ինչ որ ուղղում է տակ: Անշուքս, մի թիւ-
րեմացութիւն չկայ: Յայն բնագիրը ունի՝
τῆς βλαχ καχίας αἰτίας, այսինքն «ամենայն
չարեաց պարս»: Այնքան է, որ չարեացա-
պարս թիւր ընթերցուած է, փոխան չարեաց
պարս ձեւի: Որ մեր ենթադրութիւնը ճշմա-
րիտ է, հաստատում է նախ Մակար. գրքը,
որ հանդիպում ենք մի ուրիշ եւ ստոյ պար-
տաւայտութեան՝ «եւ կամ զպարս աշխոյ
չարեաց ընկենայ» (զլ. 13, 6): Միւս կող-
մից նշանակն տաւո՛ւ է՝ «որ թաղատարեցայ

դչարն է պալաւ չարեաց»։ Այս դասական վկայութիւնը միանգամայն վաւերացնում է մեր սեպուղումը։

Սրբադրական մեթոդի պահանջները, կարծում ենք, լիովին յարգուած են եւ իրաւունք սննենք տակու, որ Ս. Գրքում չարեացապարտ բառը պայտթիւն չունի։ Հետեւապէս ոչ Ֆինադիկանի խորիմատտ սրտայաները պարապ գրօսանք են։ Կորինն էլ անպարտ է այն «անտրամտարանական» կերտումսներին համար, որ մնում է միայն ոչ Ֆինադիկանի սեփականութիւն։

Կորինն ինքն է կալմել բարեացապարտ բոտր առանց սերիչն ազդեցութեան, մի բարեգոթիւն, որ յատուկ է Կորինեան լեզուական ճաշակին։ Ի՞նչ է նշանակում։

Պէտք չկայ ծանրանալու մահապարտ, մեղապարտ, վրիժաւարտ եւ նման բառերի վերայ եւ կամ ցոյց տալու, որ սրանց նախադասութիւնը երանական *tanu-pəṣəta*, պահել *tanapuhē*, այլ եւ *pəṣəto-tanu*, կամ *pəṣo-tanu*, պարսկ. *pašotan*, որ նշանակում է անձնապարտ, լինքնապարտ, պէտք չկայ սրտուելու այս բարեգոթեան սկզբնական իմաստը։ Մեր նպատակն համար բաւական է յիշել բարեացակամ, բարեացապաշտ բուները, որոնց պատական ձեւն է բարեկամ, բարեպաշտ։ Վերջէի բարեացապարտի տեղի ստույգ ձեւն է, որովհետեւ բարեպարտ։ Սրա իմաստը հասկանալու համար, մտաբերելու է՝ երախտապարտ, չնորհապարտ կապմութիւնները։ Երախտապարտը նա է որ պարտ է երախտիք, չնորհապարտը նա, որ պարտ է չնորհ։ Հետեւապէս եւ բարեպապարտը կամ բարեպարտը նա, որ պարտ է բարիք։ Երախտիք տառով այլ բան չէ քան բարիք — Ս. Գրքում երախտիք համապատասխանում է յայն *նչափն* «բարիք» բառի, որով բարեպապարտ համագոր է երախտապարտի կամ երախտապէտի։

Կորինն տյապէս է անուանում Վահան Ամասունի իշխանին։ Արդեօք անպատեհութիւն կա՞ր։ Ամենեւին ոչ։ Վահանը Սահակի եւ Մաշթոցի մօտ ունել էր դիր եւ զգրուած թիւն, աշուկերակ սուրբ հայրերին։ Մաշթոցի մահից յետոյ Վահանը հոգ է տանում վալելու յոգարկաւարութեամբ թաղելու նրա մարմինը Օջախանում, երեք տարուց յետոյ կանգնում է խորան նրա նշխարների վերայ — այս սրտաւիրտութիւն է երախտա-

պիտական ցուցումի հոնգէպ իր եւ համայն աշխարհի պրական ծնողի։ Վահանը երախտապէտ անձն էր, եւ Կորինն իրաւունք ունէր այդպէս անուանելու։

Պ. Ֆինադիկան մեծ եռանդով բնագիմտում է մեր մեկնութեան, ուղեցոյց տնկնալով, երեւի, Հայկազնեան բառագիրքը։ Բառագիրքը առում է, որ բարեպապարտը նա է, «որ ի ձեռն բարեբարութեանց պարտական առնէ պարեւորեալն»։ Անհիմն բացարձակութիւն։

Պ. Ֆինադիկան պայտով այս բացատրութեան տկարութիւնը, աշխատել է այլ կերպ հիմնաւորել նոյն իմաստը, պատմելով այն հեթաթր, որ ձգտում էր, չարեացապարտի թիրիմաց պաշակը համարել բարեպապարտ։

Պ. Ֆինադիկան պնդում է, որ մեր մեկնութիւնը չի պատշաճում այն պարծածութեան, որ նկատուում է հեղինակների մօտ։ Այսպէս Այսանթապեղ անուանում է Տրդատին բարեպապարտ։ Պ. Ֆինադիկան հարցնում է, արդեօք Տրդատն եւս երախտապարտ էր։ Անպայման երախտապարտ էր եւ տեղի քան Վահանը։ Տրդատը խոյ էր եւ մարդ պարծաւ, երբ «յանկարծակում» քրիստոնէութիւն բնագրկեց եւ այս բանի համար նա յաւելաւ բարեպապարտ էր։

Հայկազնեան բառագրից քաղում է ոչ Ֆինադիկան եւ Խորենացու, Յովհան Կաթողիկոսի եւ Թովմա Արծրունու անունները, որ նոյն բառը դործ են անել իրրի թէ սրիչ իմաստով, քան մեր մեկնութիւնը։ Այս նկատողութիւնը եւս ստույգ չէ։

Կորինեից յետոյ բարեպապարտ բառը կիրառում է Ղեւոնդ Նրէց եւ յետոյ Խորենացի։ Թովմա Արծրունին արտայայտւում է Ղեւոնդից եւ Յովհան Կաթողիկոսը, հաւանորէն, Խորենացուց, եթէ ոչ Կորինեից։ Հաշուել առնելու է միայն երկու առաջին հեղինակները։

Խորենացին նոյն բառը դործ է անում Թէոդոս Կայսրի նկատմամբ։ Նախ պէտք է նկատել, որ Խորենացու ձեռագիրները տալիս են երեք ընթերցուած՝ բարեպապաշտ, չարեաց անպարտ, բարեպաշտ։ Այս ընթերցումները հաշտեցնել կարելի է միայն, եթե թաղելով որ սկզբնական ընթերցուածն եղել է բարեպապաշտ։ Թէ ոչ ոսի սովորական մակդիրն է բարեպաշտ։ Սակայն, բնցտնենք որ ստույգ ընթերցումն է բարեպապարտ։

Արդ. պ. Ֆնտղեան պնդում է, որ Վահանի հատուածում՝ «Վահանայ . . . կենաց ամենեցուն լինէր, որ աշխարհածնուն . . . վայելէր», զծածո իրար կապակից են: Չենք կարծում, որովհետեւ կարելի է ասել «ամենեցուն, որ», բայց անհեթեթութիւն էր «ամենեցուն լինէր, որ . . . վայելէր», սպասելու էր՝ վայելէին: Պ. Ֆնտղեան նկատում է ներդաժարար, որ մենք ըրի բազմարար վարումին անգէտ որպէս թէ բնագրի՝ «Կհամառաւուն որ ոչ միայն մեզ յայտնի է» սրբազրել ենք որք, եւ չի ուղղում ծանրանայ այս ձախող ձեռնարկի վերայ:

Այստեղ, որ արդոյ լանատէրը չի ծանրացել, այլապէս պիտի սեռնէր, որ բնագրի որքը ուղղում ենք որի եւ ոչ թէ, ինչպէս պ. Ֆնտղեանն է կարծում, որք՝ որքի:

Յանկարծախաւ բառի ստիւիւ պ. Ֆրմայրեան մի բան է միայն ասացուցանում յաջողութեամբ, որ հասանել նշանակում է հասնել, եւ յակարծախաւ նշանակում է յանկարծախաւ: Բայց բառիս զիրքը նախադասութեան մէջ մնում է մութ մինչդեռ այս է վէճի նիւթը: Չի կարելի ասել «Վահանայ . . . յանկարծախաւ լինէր», չի կարելի ասել «ամենեցուն, որ վայելէր»: Սրանով ստապաւում է եւ պարտնի մեկնութիւնը հաստատել, որպէս՝ հակաբերականական ստուգութիւն:

Մեր տուած բացատրութիւնը եւս անբնդունելի է համարում, զուցէ եւ իրաւամբ: Մեր կողմից մի փորձ էր չիմնող որեւ թերականօրէն նախադասութեան հինաւորաց իմաստը, ենթադրելով որ բնագրի անողորմ է: Փոքր-Կորիւնից սկսած մինչեւ նորագոյն բառաւորները մահաւան իմաստով են ըմբռնել քննելի՝ հատուածը: Վահանը «հայրենեաց սրբի» է, այն հայրենեաց, որ մեռած են, Ըմբռնողն ժամանակ Վահան նրանց «կենակից»: Ակնհերեւ է, որ կենակցութիւն չի կարող այս աշխարհում լինէր մեռած մարդկանց հետ:

Թերեւս, մեր միտքը աւելի ճշգրտած կը լինէինք, եթէ ասելնէինք, որ յանկարծախաւ ենթադրեալ գոյականի իմաստը լիութեւ է նրանից, որ զեղչած է «կատարումն» կամ «կէտ» բառը, որպէս մի տեսակ ellipsis, փոխանակ լինէ «յանկարծախաւ (կէտ) կենաց» ձեւի: Օրհաս բառի մէջ եւս օր հասկացում է որպէս օր մահաւան: Բնա յատակ-

նութիւն չունինք պնդելու մեր մեկնութեան վերայ, այն պարզ պատճառով, որ ուր թարգմանութիւնը ստիպում է տեղի սալ մեկնարանութեան, հետեւանք միշտ կը լինի թէական: Ստոյգն այն է, որ նախադասութիւնը իր ներկայ վիճակում փրակաւորէն սոյսարիւ է: Հաւանական է որ աղաւաղում է: Այսպիսով եւ փոքր-Կորիւն ունին «աւսնական ցանկալի» բառերը, որ պակասում են Կորիւնի հատուածում: Կասկածելի է, մանաւանդ, երբ ի նկատի առնենք, որ Կորիւնի վերջաբանութիւնը բարեւք վիճակի մէջ չէ:

Դարձեալ նայն երկու հեղինակները ունեն՝ բարեացարարում Վահան, բարեացարարան Տրդատ, փոխանակ Կորիւնի սեռական հոլովի, որ ուղղորութեան արժանի է: Վիճելի հատուածը հաւանօրէն կարօտ է սրբագրութեան:

* * *

Ասած էինք, որ Կորիւնի վերջաբանը կտակածի տեղիք է տալիս: Մաշթոցի աշակերտը, որ զրում է իր ուսուցչի կեանքը, կարիք չպիտի ունենար հաւատացնելու, որ ինքը գրում է « ոչ ի հին համբաւաց», այլ որպէս «ականատես»: Հակառակ իր յայտարարութեան նոյն հեղինակը ստորեւ խոստովանում է որ քաղել է «ի նշանաւոր զիտակաց» ստիւար: Մի հանգամանք, որ միտքիւն է չաղում Կորիւնի երկի չուրջը:

Պ. Ֆնտղեան պնդում է, որ պէտք է հաւատալ, քանի որ Կորիւն «բարդ ի բարդ կը թուէ հաւատարիմ վկայի իր հանդամանքը»: Ես գիտակներից բանաբացութիւնը: Սրա պատասխանն էլ ունի պ. Ֆնտղեան: Գիտակ առած, որպէս թէ զիտուն չէ նշանակում, ինչպէս յայտնի է ամէն մի տղայի, այլ գիտցում. եւ օրինակ է բերում երեւակ բառը, որ իբրեւ նման բնոյթ ունի եւ նշանակում է երեւայթ:

Ոչ, պ. Ֆնտղեան, զիտակ նշանակում է զիտցող, եւ երեւակ՝ երեւցող: Ուրիշ ոչինչ: Խնայելու է լեզուն եւ միտքը բռնաբարելու եւ աղարկելու ճիգերից:

Կորիւն ասում է որ չուրջ «գամենայն արարեալս կտակաւ զերաբանչիւրսն (նշանակել)» (յաւելումը մերն է): Պ. Ֆնտղեան շտապում է կտակաւ ուղղել գտակաւ եւ դարմանում է, որ մենք չգիտենք այս գիտը: Այլեւ, նայելով ՀԲ.ի աւետում է որ բառի սմբողջական ձեւն է «ճշդիւ գտակաւ»:

Այստեղ եւս ոչ Ֆնապլեանի անխաճ-
մութիւնը պայքար է բախելու մեր պոպու-
լեանը: Արդեօք բաւարար հիմ կա՞յ ստաջա-
կաւած սրբազրօթիկեան: Կորիւնի ձեռագիր-
ները կարգում են կտակաւ: Այսպիսով կի
մօտ համադրատուական հաստատմում երկու
հին ձեռագիրներից մէկը եւ հնադարձը՝
գրաւած 1261 թուին ունի կտակաւ, միսր՝
գրաւած 1293 թուին՝ գտակաւ: Թոււմ է թէ
սրբազրօթիկները զոնէ վաղաժամ է: Այլեւ
ոչ Ֆնապլեան ինքը պիտի ձեռնդրէ միայն իր
սրբազրօթիկներից, իմաստի տեսակէտից:
Չշդի գտակաւ նշանակում է ճշդիւ, խաղի
գտակ ծափելով գտանել բառից: Ականատես
գրազր պէտք ունի՞ այս եզրանակով վարա-
լաւ: Հարկաւ, չէ: Կամ գրազր ախմատես
չէ, կամ գտակաւ բառը իր տեղը չէ:

Կորիւն ստա՞մ է «ի նշանաւոր դիտակացն
քաղելով զհամատաւան կարգեցաք, սր(ք)
(մենք ենք զեզչում) ոչ միայն մեկ, այլեւ սր
զմտաեանսն քերեռնուն, յայտնի է»: Այս-
պիսով կի մօտ վերջին նախադասութիւնն է՝
«սրք ոչ միայն մեկ, ով թաղաւոր, այլ
յարժամ քս ստաջի պատեւանդ ընթեւու-
յան, յայտնի է»: Պ. Ֆնապլեան կամենում է
Կորիւնը սրբազրել ըստ Ազատեանի: Մենք
ձեռնդրէ ենք միայն եւ միսր ենք եւ այժմ
այսօրինակ սեղաններէից, ոչ անդիտա-
թեամբ, այլ այն պարզ պատճառով, որ սր
ընտելիր տարբեր իմաստ է տալիս, չի կա-
րելի է մէկը միտով սեղան: Կորիւն տաւմ
է իր գրածը յարտնի է ոչ միայն իրեն այլ եւ
սրանք մատնաներ են կարգում, այսինքն
գրադէտներն: Ազատեանի միտքը սրբի
է, որ իր գրածը յարտնի է ոչ միայն իրեն,
այլ եւ յարտնի կը լինի թաղաւորին, երբ նրա
գրածը կարդան նրա ստաջ: Կորիւն եւ Ազա-
թեանի մի սրբի իրատեսական օրինակ են
տալիս նոյն սեղանի: Կորիւն ունի՝
«եւ զի յաւ աւրինակի զընդոյս տս ի մէնջ
հարքն ի կատարումն դարձան»: Ազատե-
անի նոյն բառերից հիւսում է միտք. «քանզի
բոս աւրինակի զընդոյս տս ի մէնջ ի կա-
տարումն դարձուցաք»: Արդեօք թոյլա-
ւորելի՞ է մէկը միտով սեղան: Ոչ երբեք,
սրբիկեան տարբեր իմաստ են արտադր-
ում, եւ չի կարելի տեսլ, տարբերութիւնը
ազատեանի հետեւանք է թէ ոչ ընդդիմ է:

Կորիւնի վերջապահի մէջ մի կարեւոր
կէտ անհատականի է միայն ոչ Ֆնապլեան

նին, մի կէտ, որ միանգամայն նոր լոյս է
տալում՝ ամբողջ Ֆնապլեանի կերտումի
վերայ: Բերենք նախ այդ մասը ուղիղ ըն-
թեղումով:

«Քանզի չէաք իսկ հանդարժողը կամե-
նայն սրբաւարան կատար զի բազան չիւրան
[նշանակել]՝, այլ ի զիւրազոյն եւ ի հեշտա-
դոյն(ս) յատաքելական անդր զանձինս
պատապարեցաք, սրայ անդեւ զարգմանսն
արդաւեւ սրբոյն աւ ի մանրակրկիտ տա-
նելոյ զկարեւորագոյնն պատմեաց (վախ,
տապարի պատմելոյ), [տառի եւ մեր տեսել]
հանդոյն (եւ ո՛չ զհամանգամս արդէս տա-
ւանի) ստաջաք, ոչ ի պատիւ սրբոյն Աստուծոյ
սրք ամենապարճ եւ կենդանաւոր իաշխն
ձանուցեալք յարգեցան, այլ յարինակ քա-
ղաւորի: հոգեւոր ծննդոց իւրեանց, եւ սրք
նորաք աշակերտեցոց իցին յարդս ազգաց»:

Տեսէք ինչպէս է հասկանում Կորիւնի
այս տալերը ոչ Ֆնապլեանը. «քանզի ան-
բաւական էր ամէն բաժնեւոր ճշդիւ պատ-
կաւ ամէն մէկը նշանակել, զիւրազոյնին
անոր առաքելական գործունէութեան պատ-
մութեամբ գրադեցաւ, գաղափար մը տաւա-
կարեւորագոյնին վերայ»:

Կորիւն շատ խելօք մտալ չէ զուրա պայիս
ոչ Ֆնապլեանի բազմաբաղկեամբ: Նա, որ
ձեռնարկել է զընդոյս զիւր պատմութիւնը,
այժմ խոստովանում է, որ «զիւրագոյնին
անոր առաքելական գործունէութեան պատ-
մութեամբ գրադեցաւ» եւ այն էլ «կարեւո-
րագոյնին վերայ գաղափար տալու համար»:
Այսինքն անմիտ բան չէր կարելի վերագրել մի
մատենագրի:

Ոչ, ոչ Ֆնապլեան, «առաքելական» չի
նշանակում առաքելական գործունէութիւն:
Կորիւն ինքը զինքը արդարացիւս նպատա-
կով, որ շատ բան չէ պատմել իր տառից իւր
տոտերի վերաբերեալ, կոչ է անում առա-
քելական օրինակին, որ է Ղուկաս աւետա-
րանիչը:

Ինչպէս որ Ղուկասը զանց է անում
պատմելու մանրակրկտօրէն առաքելականի
բազմաբաղկեան գործունէութիւնը, եւ արձա-
նադրում է միայն կարեւորագոյնը, այնպէս
վարեւում է եւ հայ հեղինակը: Առաքելին
հետեւելով, թոյնում է շատը եւ բաւականա-
նամ է քննել եւ կարեւորով:

Ղուկասի յիշատակութիւնը խորհրդաւոր է:

Ներսէս հետեւել է հայ մասնաւորօրէն ոչ միայն այս կէտում: Աւետարանիչի նախարարն օրինակ է ծառայել եւ մեզ զբաղեցնող վերջաբանին: Ղուկասը գրում է. «քանզի քաղաւթ յաւթարեցին վերադառնալ իսրայէլ զպատմութիւն իման իրաց հաստատելոց ի մեզ, որպէս ասանդեցին մեզ որ ի սկզբանէ ակամատես[ի] եւ սպասաւորք եղեն բանին: Կամ եղեւ [եւ] ինձ որ ի սկզբանէ զիես երթեալ էի ամենայնի մարտութեամբ կարգաւ գրել քեզ, քաջութեամբիլ է, զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճշմարտութիւնն»:

Դժուար չէ նկատել, որ կանգնած ենք այն ծառի մօտ, որտեղից քաղուած են վերջաբանի պատկերները: Գրական կերտումը եւ բառացի մթերքը մատնում են նախարարի խնամութիւնը Կորինի վերջաբանի հետ: Նախարարի լոյսի տակ այլ կերպ է ներկայանում ցայտօք ընդունուած կարծիքը, որ վերջաբանը Կորինից է անցել Ագաթանգեղին: Առաջնութիւնը զանէ այս կէտում թւում է թէ վերջանելու է Ագաթանգեղին: Սա աւելի մօտ է իր կառուցումով Ղուկասի նախարանին: Ագաթանգեղի՝ «ով թագաւոր» կոչակոմար համապատասխանում է Ղուկասի՝ «ով թէսիրէ» զիմումին: Նրա խօսքը՝ «յորժամ քո առաջի զմտեանդ ընթեանուցուն, յայտնի է (ՏԸ. լիցի)», համաձայնում է նախարարի՝ «զի ծանիցես զբանիցն, որոց աշակերտեցար, զճշմարտութիւնն»:

Կորինն չունի «ով թագաւոր» կամ փոխարինող կոչական, ընդդէմ Ղուկասի՝ «ով թէսիրէ»-ի: Հետեւապէս Կորինն չէր կարող կողապար ծառայել Ագաթանգեղին: Կորին գեղջիկով կոչականը, ստիպուած փոխում է նախադասութեան կազմը ի մնաս իմաստին: Ղուկասը գրում է, որ գիտեանայ թէսիրելը, Ագաթանգեղը կրկնում է նոյնը, որ իր գրածը, «Եւր կարգան թագաւորի առաջ, յայտնի լինի նրան», իսկ Կորինն ի՞նչ է տեսնում. որ իր գրածը յայտնի է ով որ մտտեաներ է կարգում եւ կամ եթէ սկզբնաւոր քաղաքական վեպի, ով որ իր մտտեանն է կարգում: Առաջին Երկու Հեղինակների ասածը հասկանալի է, որպէս զիմում որոշ անձանց, իսկ Կորինի բերանում նոյն խօսքը կարցնում է իր *raison d'être* ը, քանի որ ստիժաւոր անձը չկալ մէջ տեղը:

Ղուկասը յիշում է, որ իրենից առաջ շատերն են գրել ակամատեսների աւանդութեան հիմուն վերայ, ինչ որ ինքն եւս ուզում

է զրել որպէս ոմն, որ «զհետ Երթեալ է ամենայնի», առել է թէ եւս ակամատես է: Վերջաբանի հեղինակին ծանօթ են յիտակներ, որոնցից քաղում է, թէ եւ ինքն ակամատես է: Արդ Ագաթանգեղ խմբագրական գործ է, եւ այս խօսքերը նրա նկատմամբ ճշմարտութիւն է: Իսկ Կորինի համար ո՞վ են այս զիտակները, արդեօք Ս. Գրքի հեղինակները, որոնցից յառաջբերումներ ունի եւ որոնց թուում է թէ առանձին կարեւորութիւն է ապրիս, որպէս իր գիտնականութեան վկաներ. իսկ եթէ չէ, հարկադրուած ենք ընդունելու, որ վերջաբանը պատկանում է Ագաթանգեղին եւ յարմարեցրած յետոյ կամ միաժամանակ Մաշթոցի կեանքին: Պէտք է խոստովանել, որ շատերը այն հաստատմաներից, որ անցած են համարում Կորինից Ագաթանգեղոսի «յարձ փրկութեան» մասը, աւելի էր տեղին եւ Ագաթանգեղի մօտ, քան Կորինի:

Ամէն պարագային երկու երկերը, եթէ անդամ ելած են միեւնոյն զրէից, տակաւին կնճռոտ են իրենց փոխադարձ յորարելութեան մէջ: Վարժամ է պնդել Մաշթոցի վարքի առաջնութեան վերայ ոմէն կէտում:

Գուցէ աւելորդ չէ նկատել, որ Ղուկասի «կարգաւ գրել» կարող է թեւադրել, որ վերջաբանի երկու ընթերցողները կտակաւ թէ գտակաւ, թերեւ, ծագում են սկզբնական կարգաւրց: Ուրիշ անգամ չեն պատահում այս բաները Ագաթանգեղ-Կորինի մօտ, որ սիրում են կրկնութիւններ, մինչդեռ կարգաւ պատահում է (օր. զայս ամենայն կարգաւ պատմեցից, էջ 130, հոտ. էջմիածնի):

Վերջաբանի ակնարկը Ղուկասին կրկնում է Ագաթանգեղի մօտ, Վարդապետութեան ԾԹ. զլիսի մէջ: Այստեղ եւս Հեղինակը ծրագրում է իր անելիքը Ղուկասին հետեւելով: Սա պատմում է Գրիստոսի կեանքը յառաջնութիւնից յետոյ շատ համառօտակի, ուստի նորէն զմանում է նոյն խնդրին Գործքի մէջ: «Ակն արկեալ մեզ աշուտեանս ի վախճան առացիլոցս, ճառս ի մէջ առնուլ... մտնուանք զի առնելիք եւս առնելիք զգիւրաւ հոտոյց քաջալերիչն զերանելի Ղուկաս, որ իրապէս եւ միջամուխ քրիստոսապարծ իրացն կոտորեցոյ ճանոչի... եւ քանզի համառաւտ բանիւ առ ի կատարած աւետարանին իւրոյ գերկնաւոր. ճանապարհն

Քրիստոսի նշանակեաց, անուշ դարձեալ յառաքելանշան յերկրորդ մատենին զորպիսութիւն իրաց կարգել...»: Մէջ է բերում Ղաւկասի նախարանը, որով հաստատուում է մեր համեմատութիւնը վերջարանի հետ:

Սկզբի ընդգծած նախադասութիւնը նոյն միտքն է արտայայտում, ինչ որ վերջարանի «եւ քանզի ըստ աւրինակի գրելոցս առ ի մէնջ ի կատարումն դարձուցաք»: Կորինի մօտ սոյն նախադասութիւնը կարդացւում է՝ «եւ զի ըստ աւրինակի գրելոցս առ ի մէնջ հարքն ի կատարումն դարձան»: Հնարատ՞ր է արդեօք սրբադրել Կորինի Ազատեանի կրկնակի արտայայտած իմաստի հիման վերայ: Որքան եւ հաւանական, բայց եւ այնպէս ձեռնպահ մնալու է, քանի որ ձեռագրական կուսան չկայ:

* * *

Գալով Կորինի գրութեան ժամանակին, մնում ենք նոյն կործիքին: Պ. Թընտզեանի ուղղութիւնները չեն որ պիտի փափայտեն մեր կատարումները: Նրանք ոչինչ նորութիւն չեն պարունակում: Ինչ որ նոր է, չափ չին է, օր. որ Աղաթանեկ գրութեան է 452—456 թուերին: Հայ բանասիրութիւնը երջանիկ կը լինէր, եթէ կարողանար այսպիսի ճշգրտութեամբ սրուել որեւէ մատենադրի, անգամ Ս. Գրքի թարգմանութեան տարեթիւր: Հայ գրի անդրանիկ երկերի յաջորդական կապը որոշելու փորձերն իսկ յսում են դժուարութեանց:

Կորինի մերձաւորութիւնը Ազատեանի, Եւթաղի եւ Մակարայցւոց գրքին, յայտնի է: Մակայն սրանց փոխադարձ յարաբերութիւնը մնում է խորհրդաւոր: Աւելի քան կատարելի է, որ միեւնոյն գրչից ելած լինին:

Ուրիշ անգամ այն միտքն ենք յայտնել, որ Լուսաւորչի կեանքը զրի առնելու նախաձեռնութիւնը պատկանում է, թերեւս, իրեն Մաշթոցին: Կորին շարունակել է իր ուսուցչի գործը, լրացրել եւ իր անձնական կնիքը դրել նրա վերայ: Ազատեանից խմբապետական ձեռնարկ է եւ խմբագրողի ձեռքի հետքերը նշմարելի են: Դժուար չէ նաեւ դատել հինր նոր յաւելումներից:

Ինչ վերաբերում է Եւթաղին եւ Մակարայցւոց գրքին, բաւարար հիմք չկայ սրանց թարգմանութիւնը Կորինին վերագրելու: Թւում է թէ լիզուական եւ ոճային խնամու-

թիւնը բացատրելու է նրանով, որ Կորինն է կրում նրանց ազդեցութիւնը: Առնենք նախ Եւթաղի նախադրութիւնները: Կան նմանութիւններ, որ վկայում են աւելի այն մասին, որ Կորինն ընդհանր է, քան թարգմանիչ:

Կորին. «Թէպէտ եւ էի կլտսերագոյն եւ առաւել քան զկար մեր գրաւեալ անաչառ քրաւմանի հատելոյ»...

Համեմատել Գործք Առաք. Յառաջ. (էջ 723, հր. Զօհրայ), «զի անտի զմեզ հայրենի քրաւման քանդակել աւելի քան զկար մեր գրաւեաց»...

Կորին, «զի կամարագոյնս նաւիցեմք զհամատարած ալեաւքն վարդապետական ծովուն»...

Համեմ. Կթղ. Յառաջ. (էջ 750). «զուր աւրինակ եթէ փոքր նաւակաւ ոք կարծից է զհամատարած զծովն հատնել անցանել»...

Կորին. «տրտմական հոգևովք պաշարեալ եւ քակարդապատեալ կայ»...

Համեմ. Գործք. Առաք. Յառաջ (էջ 723). «զանուանակիր աստուածեղէն պատգամացն զմիջամուխ իմաստութեան... որ շուրջ դքսե քակարդապատեալ»...

Կորին. «ոչ ի մէնջ արիւնստախաւսեալ մերոյն կարծեաւք վիճաբանելով»...

Համեմ. Պաւլ. Թղթ. (էջ 765) զդիւրացոյցն զգլխոս իսկ արուեստախաւսեալ»...

Կորին. «ամի ամի գումարելովք ի նոյն անանն զնոյն յիշատակն տաւնախմբեն».

Համեմ. Պաւլ. Թղ. (էջ 764), «ամի ամի գաւր յիշատակի նորա տաւնախմբեն».

Նմանութիւնն այնքան ակնյայտնի է, որ երկու ենթագրութիւն կարող է լինել, կամ Կորինն է փոխառու, կամ ինքն է թարգմանել Եւթաղի գործքը եւ այնուհետեւ նոյն դարձուածները կիրարկել Մաշթոցի կեանքին մէջ: Կորինի ոճը, սրբան որ կտրելի է դատել ըստ Մաշթոցի կեանքի, իրաւունք չէ տալիս երկրորդ ենթագրութեան: Կորինն չէ Եւթաղի թարգմանը: Նմանութիւնը արդիւնք է բանաբաղութեան: Կորինն ծանօթ է երեւում ոչ միայն Եւթաղի, այլ եւ ընդհանրապէս Ս. Գրքի նախադրութեան: Մի շարք բնորոշ բառեր մասնում են նրա ծանօթութիւնը-անուանակիր, միջամուխ, աստուածամերձ, արդիւնական, թեքել (ի հրէից անտի, էջ 809), հրատարակախաւս:

Նոյնը կարելի է ասել և՛ Մակարայեցուց զբքի մասին, որ դժուար թէ Կորինթի գործ լինի: Ոչ եւթալ և՛ ոչ Մակար. գիրքը հասակակից չեն Ս. Գրքի միւս մասերի թարգմանութեան: Նրանք պատկանում են ե. դարի երկրորդ կէսին:

Կանիրերը կարծիք էր յայտնել, որ եւթալ թարգմանում է 448ին, նրա հիմք շարժական տամարի հաշիւներն են: Հ. Վարդանեան, որ ներկայումս զբաղւում է եւթալի քննական հրատարակութեամբ, թուում է թէ համամիտ է հոնգուցեալ հայազկախին: Պաւլոս առաքեալի մահուն ամսութիւնը ինչ ինչ անհարթութիւններ է ներկայացնում և՛ տարածակեդոնական տոմարի համադասարաններ թիւը տակաւին պէտք ունի քննութեան: Հայ ամսաթիւը մերձաւոր կապ ունի ասորական կեդոնականի. ուստի եւ ասորյ ընթերցումը պէս խնդրական է, և՛ տոմարական հաշիւները վաղաժամ և՛ կտրուտ վերաքննութեան:

Նոյն շարժական տամարը, սակայն, աւելի հաստատ կրտսան է տալիս արշէլու. Մակարայեցուց զբքի թարգմանութեան ժամանակը: Մակար. երկրորդ երկես յիշում է ահեկան ամիսը, «մինչեւ յերեսուն ահեկանի ամսեան» (ԺԲ. 30) և «յամսեանն ահեկանի, որ աւր հնգեասան էր» (ԺԱ. 33) յոյն ընտելիւն ունի՝ μέχρι τριακῶντος ἑαυθιχου և՛ ἑαυθιχου πένπτῃ καὶ δεκάτῃ, այսինքն 30 քսանթիկ ամսի և՛ 15 քսանթիկ ամսի: Քսանթիկ ասորական կեդոնական տոմարով տարուայ Եօթերորդ ամիսն է: Ասորական կեդոնական տարին սկսում է հոկտեմբերի մէկից, որեմն քսանթիկի 15 պալլա է տալիլի 15ին և՛ քսանթիկի 30 ապրիլի 30ին (աւելի ստույգ հաշուով ապրիլի 13ին և՛ 28ին) ամսարամակեդոնական տարին հաշւում է 12 ամիս, ամիսը 30 օր և՛ հինգ աւելեաց, տարուայ սկզբից մինչև Եօթերորդ ամսուայ 15 օրը — անում է 195 օր, հաշուելով հոկտեմբերի մէկից, 195երորդ օրը կը գոյ ապրիլի 13ին, և՛ ոսյն հաշուով 30 քսանթիկի հաւասար է ապրիլի 28ին): Արդ եթէ հայ ահեկանի 15 համադասարանում է քսանթիկի 15ին և՛ ապրիլի 13ին, և՛ ահեկանի երեսներ քսանթիկի 30ին և՛ ապրիլի 28ին, նաւասարդը, նշանակում է սկսում էր օգոստոսի 1ին: Իսկ նաւասարդը ընկնում է շարժական տոմարով օգոստոսի մէկին 468ին:

Հաշուելով, որ քսանթիկի 15 հաւասար է ապրիլի 15ին (և՛ ոչ 13), որեմն և՛ ահեկանի 15 հաւասար նոյն ապրիլի 15ին, կը ստանանք որ նաւասարդը ընկնում է օգոստոսի 3ին, որ աւելի ուշենալ կարող էր 460 թուիմ: Ասել է թէ Մակարայեցուց գիրքը թարգմանում է 460—468 թուին: Եթէ ընդունինք Կոնիւրերի գիտողութիւնը Պաւլոս առաքեալի մահուն օրաթիւի վերաբերելով, կը պահք նոյն թուին: Եւթալի յաւաքանում ասում է, որ Պաւլոս նահատակուեց «յառաջ քան զերիս կապանդացն յուլեայ», որ է Յունիսի 29: Հոյ քնալիլը տարրեր ընթերցուածներ է տալիս և՛, ինչպէս ասացի, հաւանական են համարում «որ է մարգաց» ընթերցուածը: Եթէ ահեկանի 15 հաւասար է ապրիլի 15ին, յունիսի 29 կը գայ ուղիղ մարգաց 30ին: Ասել է թէ եւթալի թարգմանութիւնը Եւս աւելի է ունեցել 460—464 քառամեակին:

Ինչպէս և՛ բացատրելու լինենք Կորինթի, եւթալի, Մակարայեցուց զբքի, նաեւ Աղաթանիկի փոխադարձ յարաբերութիւնը, դապանիքը որոնելու է 460 թուից յետոյ: Տրամադիր չենք շարժանիցելու տոմարական վկայութեան արժէքը, բայց ուրանալը և՛ սնկարելի է, մանաւանդ երբ պալլա են հաստատելու բանասիրական-պատմական քննութեան կապածները:

ՊՐՈՓ. Ն. ԱՂՈՍԾ

Պարիս, 25 Նոյեմբեր 1927:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Ռ Օ Ս Ս Կ Ս Ն

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ ՎԱՆԱՆ, Գիւղաշխարհ: Պատմական, ազգագրական ուսումնասիրութիւն: Պարիս 1927: 8°, էջը Գ + 279: Տպ. «Տարոն»:

«Գիւղաշխարհ»ի նիւթն է Սերաստիւյ նահանգի պատմական ու ազգագրական ուսումնասիրութիւնը: Սերաստիւ իր ամբողջ նահանգովը թէ եւ միշտ Հայաստանի մաս չէ կաղմած, սակայն հինէն ի վեր Հայերու բնակավայր հանդիսացած և՛ ԺԱ. դարուն հայկական գետին եղած է՝ լատուկ հայ թաւաւորութեամբ:

Վ. Համարձումեանի գիրքը երեք բաժանում ունի. տալիս մասին մէջ (էջ 1—48)